

Oosterkerk
de huiskamer van Hoorn

Nieuw licht op oude ramen

VISIE GLAS-IN-LOODRAMEN
OOSTERKERK 2021-2040

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord Eddy Boom	3
Ten Geleide Susan Lammers	4
Samenvatting	6
1. Inleiding	8
2. Doel van de Visie	8
3. Behoud van de kerk	8
4. Kijken naar de ramen	10
4.1 Algemeen	10
4.2 Ramen in de Oosterkerk	11
4.2.1 Geschiedenis	11
4.2.2 Beschrijving	13
4.2.3 Analyse	19
4.2.4 Betekenis van de ramen	22
5. Visie	23
6. Uitwerking	23
7. Keuzen	25
Plattegrond Oosterkerk	26
Bestaande ramen in de Oosterkerk afbeeldingen	27

VOORWOORD

Geldschenkingen speciaal bedoeld voor het maken van glas-in-loodramen hebben het Bestuur van de Stichting Oosterkerk voor de vraag gesteld 'wat doen wij met deze gulle gaven'. En ten tweede 'in welke samenhang verrijken wij hierdoor ons historisch gebouw'. Het antwoord hierop is de ontwikkelde en vastgestelde Visie voor de periode 2021-2040. Een degelijk handvat met niet alleen een historisch verantwoorde inventarisatie van het huidige bezit aan glas-in-loodramen, maar met ook een onderbouwd standpunt over de ontwikkeling in de komende jaren. Een woord van waardering voor het werk dat bestuurslid Piet van Kranenburg voor de totstandkoming van de Visie heeft verricht, is hier op zijn plaats. Hij legde de grondslag voor de Visie, leidraad vanuit het verleden voor de toekomst. Het Bestuur van de Stichting Oosterkerk heeft van veel verschillende zijden hulp gekregen bij het opstellen van deze Visie. Museumdirecteuren van binnen en buiten Hoorn, erfgoed- en monumentenspecialisten, architecten, mensen uit de wereld van kunst en cultuur en vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stuurden we eerdere conceptversies van de Visie. Ze reageerden met opmerkingen, aanwijzingen, vragen, verbeteringen en suggesties.

Wij danken hen daarvoor, de Visie is er eenduidiger, meer onderbouwd, creatiever, samengevat: beter door geworden.

In het bijzonder danken we mevr. Z. van Ruyven-Zeman, die deze Visie vooruit heeft geholpen door enkele aanwijzingen én met haar toestemming om vrijelijk gebruik te maken van informatie uit haar onderzoek naar 17e – en 18e eeuws glas-in-lood in Nederland.

Tot slot danken we de Commissie Monumenten en Welstand van de gemeente Hoorn die ons indringend heeft gestimuleerd deze Visie op te stellen. Inmiddels zijn we daar blij mee, de Visie zal ons helpen bij het toekomstig beheer van ons dierbare bezit: de Oosterkerk.

Eddy Boom
voorzitter

TEN GELEIDE

Een kleurrijke toekomst voor een dynamisch monument

De Oosterkerk in Hoorn is een indrukwekkend rijksmonument met een turbulente geschiedenis, waarin bloeiperiodes en periodes van verval elkaar 500 jaar lang hebben afgewisseld. Dat dit kerkgebouw nog steeds Hoorn siert is voor een belangrijk deel te danken aan de Stichting Oosterkerk, die zich sinds 1973 voor behoud en herstel van deze destijds ruineuze kerk heeft ingezet. De stichting heeft als doelstelling de kerk, ook wel liefkozend 'de huiskamer van Hoorn' genoemd, duurzaam in stand te houden en deze samen met haar rijksmonumentale buurpanden, een vitaal en bruisend onderdeel te laten zijn van de samenleving.

Hierbij heeft de Stichting Oosterkerk de ambitie om alle vensters in de kerk weer te voorzien van nieuwe, gekleurde en verhalende glas-in-loodramen. De vensters en het glas-in-lood vormen een dynamisch onderdeel van deze kerk. In de loop der eeuwen hebben verschillende glas-in-loodramen de Oosterkerk gesierd. Eens waren alle vensters voorzien van gekleurd, gebrandschilderd glas-in-lood. De glazen waren aan de kerk geschonken door andere steden, hogere overheden en lokale gilden. Maar van al deze glazen is nu nog maar één origineel over; het Admiraliteitsraam uit 1620 in het Oosttransept. Alle andere ramen zijn om allerlei redenen gewijzigd, vervangen of verwijderd. Ook de meeste venstertraceringen werden diverse keren aangepast. Deze visie geeft daarvan een fraai historisch overzicht.

Voor de restauratie in 1980 waren alleen beide transepten voorzien van venstertraceringen, montanten en glas-in-loodramen. Pas na de restauratie werden meer vensters voorzien van glas-in-loodramen, waarbij kunstzinnigheid en vakmanschap weer centraal kwamen te staan. Die lijn zet het bestuur graag door. Allereerst met het grote glas-in-loodraam naar ontwerp van

kunstenaar Joost Swarte in het Westtransept. Een spannende toevoeging, gezien de sprekende kleuren en de omvang van dit raam. Monumentenzorgers, waaronder collega's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn met het bestuur van Stichting Oosterkerk in gesprek getreden om te bezien hoe deze nieuwe toevoeging zich ruimtelijk, bouwkundig, en iconografisch het best tot de bestaande kwaliteiten zouden verhouden.

Deze discussie gaf aanleiding tot een bredere analyse en visie op het vraagstuk, om tot een samenhangend wel overwogen beeldprogramma te komen. Nu zijn er nog elf vensters in de kerk die voorzien zijn van blank glas, zonder voorstelling. In de voorliggende visie spreekt de Stichting Oosterkerk de ambitie uit om in de komende decennia al in deze elf vensters nieuwe ramen te plaatsen waardoor een nieuwe tijdslaag aan de geschiedenis van de kerk wordt toegevoegd.

Alle nieuwe ramen zullen een samenhang vertonen met de reeds bestaande ramen, hetgeen in de Visie nauwgezet wordt toegelicht. Er zal een fraai en waardevol geheel ontstaan van oude en nieuwe ramen, zowel verhalend als in het spel van kleur- en licht in de Oosterkerk.

Ik wens de Stichting Oosterkerk heel veel succes toe om deze prachtige ambitie te verwezenlijken.

Susan Lammers
Algemeen Directeur van de Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed

SAMENVATTING

De doelstelling van de Stichting Oosterkerk is drie Rijksmonumenten duurzaam in stand te houden: het Claes Joesthuys, de Oosterkerk en het Spuithuis B.

Deze Visie betreft de glas-in-loodramen van de kerk. In zijn 500-jarig bestaan is de kerk voortdurend veranderd, zowel binnen als buiten. Zo waren in de 17e eeuw alle ramen voorzien van een afbeelding (gebrandschilderd glas) maar in de tweede helft van de 20e eeuw was daar nog maar één van aanwezig (het Admiraliteitsraam in het oosttransept). Veel ramen zijn volledig zoekgeraakt, van andere zijn (delen) elders in Nederland aanwezig.

Ook ingrijpend zijn de bouwkundige wijzigingen aan de ramen. Ramen in het koor zijn ingekort en eeuwen later weer verlengd, ramen in het schip zijn van een andere bovensluiting voorzien, dichtgemetseld en weer open gemaakt en in het westtransept zijn in de 20e eeuw montanten en tracering geheel vernieuwd. De ramen buiten de transepten bevatten toen alleen blank glas in stalen profielen. Bij de restauratie van rond 1980 zijn die ramen weer voorzien van montanten en tracering. Ook zijn (toen en daarna) tien ramen met een voorstelling aangebracht. Eén daarvan is een raam dat ooit al in de kerk aanwezig was (Hoorn – Slag op de Zuiderzee), alle andere zijn geheel nieuwe ramen die op één na op klassiek-historische wijze zijn vormgegeven. Meerdere ramen hebben een maritiem thema, maar toch vormt het totaal van de ramen met afbeeldingen een weinig samenhangend geheel. Door een gericht beleid kan de samenhang worden vergroot alsmede de belevingswaarde van de ramen én van de monumentale kerk als geheel. Het Bestuur heeft een visie hierop ontwikkeld met als kern:

Het Bestuur gaat uit van de historische betekenis van de ramen en de monumentale waarden van de Oosterkerk en wil de samenhang en de belevingswaarde van de ramen in de kerk vergroten.

Dit doet het Bestuur onder meer door het aanbrengen van nieuwe ramen, hiermee een nieuwe laag aan de geschiedenis van de kerk toevoegend en daarbij aandacht houdend voor de effecten daarvan op het monument als geheel.

Alles overwegend maakt het Bestuur de volgende keuzen:

Visie:

- gebaseerd op de oudste geschiedenis van de ramen in de kerk streven we naar een vulling van bijna alle nog lege ramen met een voorstelling (uitgezonderd worden de ramen naast het orgel in de west- en de voorgevel);
- daarbij beschouwen we de huidige bouwkundige structuur van tracering en montanten als vaststaand, ook als deze gereconstrueerd is (koor), geheel vernieuwd is (westtransept) of historisch onjuist is (schip);
- nieuwe ramen beoordelen we op hun bijdrage aan de samenhang, hetzij door hun vormgeving, hetzij door hun iconografie, hetzij door beide aspecten;
- nieuwe ramen moeten een verhaal vertellen dat de samenhang met de andere ramen in de kerk vergroot. Bijvoorbeeld een iconografie die verwijst naar (de geschiedenis van) de stad Hoorn of een maritiem thema bevat;

- we laten daarbij de vormgeving van nieuwe ramen bepalend zijn voor hun plaats in de kerk: nieuwe ramen met klassieke vormgeving en techniek plaatsen we in het schip en de oost/zuidzijde van het koor, en nieuwe ramen met moderne vormgeving en techniek plaatsen we in de westzijde van het koor en in het westtransept;
- we wensen minimaal drie en maximaal vier nieuwe, modern vormgegeven ramen te plaatsen aan westkant van de kerk in het koor en het transept om zo de samenhang en de belevingswaarde aldaar te vergroten;
- deze ramen kunnen veelkleuriger en lichter zijn dan nieuwe ramen in het schip en dienen ook om de ontwikkeling in de toepassing van glas-in-lood over de eeuwen te tonen, dit draagt bij aan een hoge belevingswaarde en aan de harmonie;
- bij het ontwerp van nieuwe ramen wordt er op gelet dat er een samenhangend lichtspel in de kerk ontstaat dat de beleving van de architectuur in de kerk ondersteunt;
- op beperkte schaal kunnen we bestaande ramen aanpassen/verplaatsen;
- in de eeuwenlange traditie van de kerk gaan we uit van financiering van nieuwe ramen door derden; de eigen middelen van het Bestuur zijn nodig voor het behoud van de kerk.

Maatregelen korte termijn:

- aanbrengen van een raam van ontwerper Joost Swarte in het westtransept;
- verplaatsen van het raam Haarlem naar het schip, bij de andere ramen die door steden zijn geschonken;
- gericht stimuleren van het schenken van nieuwe ramen door derden.

Maatregelen lange termijn:

- onderzoeken mogelijkheden tot aanpassing/verplaatsing van het raam met de Hoornse Poortjes;
- uitvoeren herbeglazing aan de buitenzijde met gelaagd (slagvast en isolerend) glas, verwijderen koperen gaaswerk;
- bestemmingsreserve opbouwen voor periodieke restauratie van de ramen met voorstellingen.

1. Inleiding

Het Bestuur van de Stichting Oosterkerk in Hoorn heeft als doel drie Rijksmonumenten duurzaam in stand te houden, het Claes Joesthuys, de Oosterkerk en het Spuihuis B, waarvan de Oosterkerk het belangrijkste is. Voor het voortbestaan en functioneren van de kerk is de aanwezigheid van beide andere panden van veel belang. Hoewel het Bestuur de toekomst

van het gehele monumentale ensemble aan het Grote Oost wil waarborgen, is in deze Visie de blik vooral gericht op de glas-in-loodramen van de kerk. De directe aanleiding is de wens van het Bestuur om een nieuwe invulling te geven aan het monumentale raam in het westtransept, daartoe in staat gesteld door een particuliere schenking.

2. Doel van de Visie

Deze Visie legt het beleid van het Bestuur inzake de glas-in-loodramen vast voor de eerstkomende twintig jaren. Dit uiteraard uitgaand van een duurzame instandhouding van het monument. Met deze Visie maakt het Bestuur

duidelijk hoe het de rol ziet van de ramen in de architectuur, de samenhang, de lichtinval en de belevingswaarde van de kerk en welke voornemens het ten aanzien daarvan heeft voor de korte en de lange termijn.

3. Behoud van de kerk

De kern van het werk van het Bestuur is: de duurzame instandhouding van de Oosterkerk in samenhang met de buurpanden. Niet alleen willen we de kerk en de bijgebouwen als bouwkundig monumenten bewaren en in goede conditie overdragen aan volgende generaties, maar het geheel ook nu maatschappelijk optimaal laten functioneren in de Hoornse gemeenschap.

Dat kan alleen wanneer de kerk qua locatie en qua monumentaal karakter passend wordt gebruikt én er voldoende in behoud en herstel kan worden geïnvesteerd. In de afgelopen 40 jaar (na de grote restauratie) is de Oosterkerk een belangrijke plek geworden in het kerkelijke-, culturele- en verenigingsleven in Hoorn; het

draagvlak en de goodwill in de stad zijn zeer groot.

Daardoor zijn we steeds in staat geweest voldoende geld van particulieren en overheden binnen te halen, zowel voor de reguliere exploitatie als voor incidentele (nood)gevallen. En zoals regelmatig blijkt: ook voor verfraaiing met glas-in-loodramen.

Het Bestuur realiseert zich dat het zorg draagt voor een monument van 500 jaar oud met een rijke en gevarieerde geschiedenis. In die geschiedenis onderging de kerk zowel buiten als binnen vele veranderingen. Zo zijn er generatie op generatie ramen en andere kunstwerken aan de kerk toegevoegd die altijd verbonden waren met

de functie en de gebruikers van de kerk in die tijd. Uiteraard werden thematiek, vormtaal en materialen bepaald door de tijd waarin die ramen en andere kunstwerken werden gerealiseerd. Ook was er steeds een relatie met de geschiedenis en de betekenis van de plek.

Het Bestuur wil deze rijke traditie voortzetten en de 'witte vlekken' die in de loop der tijd in de kerk zijn ontstaan, invullen met nieuwe kunstwerken. Deze zullen zich (net als de kunstwerken uit het verleden) bedienen van de beeldtaal van de tijd waarin ze worden gerealiseerd en zo een nieuwe laag aan de rijke geschiedenis van de kerk toevoegen. Tegelijkertijd willen we ze laten passen in de iconografische traditie die aanwezig is in de kerk. We versterken zo niet alleen de betekenis die het gebouw op dit moment heeft voor de lokale bevolking (verhalen over Hoorn en zijn inwoners) maar we verrijken het monument ook voor toekomstige generaties. De werken van nu zijn de monumenten van de toekomst.

Voor een duurzaam toekomstperspectief van de kerk is het belangrijk om het monumentale en museale karakter van de kerk te versterken zodat deze zich nog meer dan nu tot een cultuurtoeristische bestemming kan ontwikkelen en aantrekkelijker wordt als locatie voor activiteiten en evenementen. De meest geëigende en effectieve manier om dat te bereiken is om de kerk te verrijken met gebouw-gebonden kunstwerken die aansluiten op de historische ontwikkeling en het monumentale karakter van de kerk. Voor het toekomstig beheer van de kerk heeft het Bestuur de volgende lijnen uitgezet.

Visie:

- blijvend investeren in de duurzame instandhouding van de kerk;
- blijvend investeren in de verhuurbaarheid van de kerk;
- blijvend investeren in het vergroten van de betekenis van de kerk voor de (met name Hoornse) samenleving;
- blijvend investeren in vergroten draagvlak en goodwill.

Maatregelen korte termijn:

- restauratie buitenzijde oostgevel;
- aanbrengen streaming-voorzieningen;
- bevorderen van specifieke schenkingen voor verrijkende kunstwerken;
- ontwikkelen initiatieven om (toeristisch) bezoek te vergroten.

Maatregelen lange termijn:

- verwerven opslagruimte in directe nabijheid van de kerk;
- verjongen vrijwilligersbestand en donateursbestand;
- streven naar verduurzaming/ energiebesparing.

4. Kijken naar de ramen

4.1 Algemeen

In Nederlandse kerken zijn glas-in-loodramen altijd van groot belang geweest. Zsuzanna van Ruyven-Zeman heeft dat in haar standaardwerk "Stained Glass in the Netherlands before 1795" uitgebreid beschreven; veel van de informatie uit deze paragraaf is aan haar boek ontleend.

Daaruit blijkt dat de geschiedenis van de ramen in Oosterkerk goed past in de algemene geschiedenis van kerkelijke glas-in-loodramen in Nederland. Maar wel met het besef dat we er nog redelijk goed vanaf gekomen zijn want er is enorm veel verloren gegaan, elders vaak nog meer dan bij de Oosterkerk.

Ramen werden geschonken, veelal door steden en hogere overheden en lokaal ook door gilden. Dat gebeurde bijna altijd ter gelegenheid van verbouwingen, uitbreidingen of herstel van kerken. De schenkers bepaalden meestal wie het ontwerp moest maken, wat de iconografie (afbeelding) moest zijn en zo mogelijk ook waar het raam in de kerk geplaatst zou worden. De belangrijkste schenker wilde zijn raam centraal in het koor of in een transept, waarbij de noordkant in hoger aanzien stond dan de zuidkant. Soms kon een ontvangende kerk de ontwerper aangeven, wat duidelijk is wanneer ramen van heel verschillende schenkers gemaakt zijn door dezelfde glasontwerper. Dit is bij een aantal ramen van de Oosterkerk het geval.

Vanaf de reformatie werden er geen afbeeldingen meer gemaakt van God of van heiligen. Ook van de Oosterkerk zijn geen religieuze afbeeldingen in de ramen bekend. Belangrijker werden (ook doordat de schenkers steeds meer een wereldlijke dan een religieuze achtergrond hadden) historische taferelen en verbeeldingen van belangrijke zaken voor de schenkers. De gildenramen beeldden vaak diverse vormen van

hun ambachten uit, steden lieten zien waarop ze trots waren en hogere overheden refereerden aan belangrijke gebeurtenissen. Zo kwamen op vele ramen zeeslagen, havens en scheepvaart-motieven terug die in lijn lagen met de grote maritieme en commerciële belangen van de overheden.

In de eerste helft van de 17e eeuw werden in West-Friesland/Hollands Noorderkwartier vele honderden ramen gerealiseerd, waarvan er nog ca 70 overgebleven zijn. Deels zijn die niet meer in de oorspronkelijke locatie aanwezig, maar verspreid geraakt. Dat is vooral gebeurd in de tweede helft van de 19e eeuw. Daarvóór waren ook al veel ramen uit kerken verwijderd, meestal vanwege de hoge onderhoudskosten en soms omdat ze een herinrichting van de kerk in de weg zaten. Van die ramen is vrijwel niets overgebleven, soms is een detail (meestal de kern van de afbeelding) bewaard.

Het onderhoud van gildenramen kwam voor rekening van de schenkers en dat gold tot 1795 ook voor ramen van overheden en steden. In dat jaar werd de eenheid van staat en kerk verbroken en kwamen de onderhoudskosten van die ramen voortaan terecht bij de kerken.

De schenkers waren niet steeds bereid of in staat om op te draaien voor het onderhoud en ook de kerken zelf ontbeerden vaak de fondsen. Zo raakten al in de 18e eeuw incidenteel ramen in verval.

De algemene verarming in de 19e eeuw leidde tot echt omvangrijke verwaarlozing van de oude glas-in-loodramen en tot een grootschalige verwijdering. Meestal "voor de sloop" (met opbrengsten uit glasscherven en lood) en soms om op een andere locatie een tweede leven te

krijgen. Bijna alle ramen van de Oosterkerk verdwenen met één van deze lotsbestemmingen uit het gebouw. Mevr. Van Ruyven stelt: *“De Oosterkerk is het meest extreme voorbeeld van verspreid geraakte ramen van de oorspronkelijke beglazing”.*

4.2 Ramen in de Oosterkerk

De Commissie Monumenten en Welstand van de Gemeente Hoorn heeft in de zomer van 2020 bij het overleg over een nieuw te realiseren raam, het Bestuur van de Oosterkerk het volgende meegegeven: “Voor de Commissie is samenhang, lichtinval en belevingswaarde van belang. De vensters maken onderdeel uit van de totale architectuur, de samenhang daarin wordt gemist. De Commissie zou willen zien dat hetgeen wat wordt toegevoegd meer harmonie brengt in de kerk”. Deze overwegingen hebben een belangrijke rol gespeeld bij het opstellen van deze Visie, een actie waarop de Commissie zeer heeft aangedrongen.

“De Oosterkerk is het meest extreme voorbeeld van verspreid geraakte ramen van de oorspronkelijke beglazing”.

4.2.1 Geschiedenis

De ramen in de Oosterkerk vormen een belangrijk onderdeel van het monument. Dit ondanks het feit dat ze in de loop der eeuwen bijna allemaal grote veranderingen hebben ondergaan. Trouwens: niet alleen de ramen, maar ook bijna alle andere bouwkundige en niet-bouwkundige elementen van de kerk zijn in de afgelopen eeuwen ingrijpend veranderd. Zo zijn al na honderd jaar het schip en de voorgevel geheel vernieuwd, enkele jaren daarvoor kreeg de kerk een nieuwe dakruiter. Ook andere nieuwe elementen zijn blijvend aan de kerk toegevoegd zoals de spiltrap en het Bätz-orgel. Sommige toevoegingen zijn later weer verwijderd zoals de galerij en het oude orgel in het westtransept. Ook bij de grote restauratie van 40 jaar geleden zijn verschillende elementen verwijderd (bijvoorbeeld het portaal in het koor) of verplaatst (zoals de houten kerkbanken). Van alle bouwkundige elementen van de kerk echter zijn de ramen zonder meer de meest dynamische. Ze zijn in de loop van de tijd herhaaldelijk gewijzigd: ingekort en eeuwen later weer verlengd (ramen in het koor, respectievelijk ca 1619 en 1980), van andere bovenzijden voorzien (ramen in het schip ca 1860), gevuld met gebrandschilderd glas (17e en 18e eeuw), weer ontdaan van dat glas (19e eeuw), geheel

leeg gesloopt en voorzien van blanke ruiten in gietijzeren profielen (koor en schip ca 1860), opnieuw voorzien van montanten en tracering (1980), geheel of gedeeltelijk dichtgemetseld (raam 18 schip, 1837, ramen 19 en 20 voorgevel, ca 1764) en weer open gemaakt (ramen 19, 20, 21 ca 1980), enzovoort.

Sommige gebrandschilderde ramen hebben de kerk maar zestig jaar gesierd! Bij de aanvang van de grote restauratie van de kerk rond 1980 hadden alleen de transepten nog montanten, tracering en glas-in-loodramen. Bij alle ramen in het schip en het koor zijn toen tracering en montanten geheel gereconstrueerd, maar niet steeds historisch correct. In het westtransept was de tracering al begin 20e eeuw vervangen en de montanten en het glas rond 1980. Hier zijn tracering en montanten waarschijnlijk wel historisch juist, alleen het materiaal is allemaal 20e-eeuws.

Er zijn in 2021 in totaal 22 ramen in de kerk waarvan 11 met een voorstelling en 11 zonder voorstelling. Voor zover valt na te gaan hebben alle ramen -met uitzondering van het roosvenster in de voorgevel- in de 17e eeuw een gebrandschilderde voorstelling bevat. Deze zijn op één na allemaal verwijderd, alleen het Admiraliteitsraam is altijd op zijn plek gebleven. In 10 andere ramen is in de loop van de laatste 40 jaar later weer glas met een voorstelling gekomen. Niet alleen het gebrandschilderd glas werd verwijderd, er verdween -zoals boven aangegeven- nog veel meer historisch materiaal uit de ramen.

Tijdens en na de grote restauratie van rond 1980 zijn er verschillende nieuwe glas-in-loodramen in de kerk aangebracht, deels kopieën van eerder uit de kerk verdwenen ramen, deels interpretaties daarvan en deels geheel nieuwe voorstellingen. Al deze ramen zijn historiserend/klassiek vormgegeven en konden worden geplaatst dankzij hierop gerichte schenkingen van particulieren en

overheden. Ook is in 2006 een aan de gemeente Hoorn geschonken raam in de kerk geplaatst.

In 2016 kon dankzij een grote schenking van de Hoornse ondernemersfamilie Botman een raam "Ode aan Hoorns Maritiem verleden" worden gerealiseerd (naar een ontwerp van illustrator Peter Dorleijn en vervaardigd door glazenier Marije Wolfswinkel van Lichtraamwerk BV). De uitkomende glaspanelen zijn door lokale kunstenaars beschilderd en daarna geveild. Met de opbrengst daarvan werd in 2019 het roosvenster in de voorgevel van een gebrandschilderde voorstelling voorzien (ontwerp en realisatie Marije Wolfswinkel).

De oorspronkelijke gebrandschilderde ramen van de Oosterkerk zijn dus vrijwel allemaal vernietigd of verplaatst. Daardoor (en ook door het tekortschieten van historische bronnen) is het 17e eeuwse ensemble niet meer volledig te beschrijven en te analyseren. De oorspronkelijke locaties in de kerk van verschillende wel beschreven of elders bewaard gebleven ramen zijn meestal niet bekend en van de meeste verdwenen ramen zijn geen ontwerpen of andere afbeeldingen bekend. Daardoor is ook de iconografie niet volledig te achterhalen.

Mevr. Van Ruyven schrijft: "(...) ik heb destijds mijn best gedaan om alle gegevens boven water te halen, meer info over de historische beglazing zou ik echt niet weten".

Aan haar boek ontleen we het volgende: *De Oosterkerk, oorspronkelijk gewijd aan Sint-Antonius, werd in 1519 gebouwd als een laatgotische kerk met een uitzonderlijk zuidgericht koor. Een storm in 1603 verwoestte het schip, dat in 1616 zonder zijbeuken werd herbouwd. Waarschijnlijk hebben alle zeven steden van het Noorderkwartier kort daarna ramen gegeven. Panelen van de ramen geschonken door Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Edam zijn nog steeds aanwezig, hoewel verspreid;*

dat uit het door Edam geschonken raam werd ontdekt tijdens het onderzoek voor het huidige boek. Met uitzondering van Alkmaar zijn al deze ramen gedocumenteerd, evenals het raam dat door Medemblik is geschonken. Een raam in het Rijksmuseum werd voorheen ten onrechte beschouwd als een schenking van de stad Haarlem aan de kerk; het betreffende raam komt eigenlijk uit Waarder (Zuid-Holland). In 1618–1919 zorgden plaatselijke gilden voor de beglazing van vijf ramen in het koor; de Rijnschippers, bijeengebracht in het Sint-Gertrudegilde, gaven in dezelfde periode een raam in het schip. Alle gilderamen zijn verloren gegaan, hoewel we delen van de vervangingen ervan hebben die in 1741 werden gemaakt, nadat de eerdere ramen op de site waren beschadigd door werken aan het kerkdak. Het enige raam dat de kerk nooit heeft verlaten, bevindt zich in het transept in het oosten en werd in 1620 geschonken door de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier. Na de explosie van een nabijgelegen kruitmagazijn in 1703 werd de noordgevel verfraaid met een raam van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier naar een ontwerp van Romeyn de Hooghe, ter vervanging van hun eerdere raam. Hoewel het ontwerp nog bestaat, is dit venster nu ook verdwenen.

Tegen de eerste helft van de 19e eeuw waren de ramen aan reparatie toe, maar bij gebrek aan financiën werden ze -in plaats van te worden hersteld- weggegooid of verkocht. Het westraam werd in 1837 verwijderd, terwijl de stadsramen en het glas geschonken door de timmerlieden- en smedengilden in de periode 1857-1861 werden verkocht aan A.J. Enschedé en A.J.E. van Stralen, kerkvoogden van de St.-Bavokerk te Haarlem, en aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. De fragmenten kwamen terecht in de Sint-Bavokerk en het Frans Hals Museum in Haarlem en in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, nu gefuseerd met het Rijksmuseum in Amsterdam. Een paneel uit het

door Edam geschonken raam (geïdentificeerd tijdens het onderzoek voor dit boek in Kasteel Heeswijk) werd tot nu toe geacht afkomstig te zijn van de kerk in Bloemendaal. Een tijdlang werd het resterende transeptvenster met hetzelfde lot bedreigd om te worden verkocht, en een potentiële koper betaalde een bepaald bedrag in 1900. De kerkvoogden zochten echter advies bij architect P.J.H. Cuypers en besloten het te behouden en te herstellen. Het raam werd een tweede keer bedreigd toen de kerk in 1955 werd gesloten; het gebouw werd vervolgens gebruikt als opslagplaats. Een in 1973 opgerichte stichting behoeftte de Oosterkerk voor sloop.

Daarnaast merkt mevr. Van Ruyven nog op: "Informatie over de oorspronkelijke beglazing is te fragmentarisch om iets zinnigs over het programma te kunnen zeggen. Feit is dat de kerk is vereerd met glazen van de gebruikelijke schenkers van toen: de steden van West-Friesland en het Noorderkwartier, en staatsinstellingen in de regio, de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier (bewaard) en van de Gedelegeerde Staten van West-Friesland en het Noorderkwartier (ontwerptekening). De schenkers van de jongste glazen uit 'het ancien régime' waren de lokale gilden."

4.2.2 Beschrijving

Ook naar de ramen van de Oosterkerk heeft mevr. Van Ruyven uitputtend onderzoek gedaan. Zij beschrijft de nog aanwezige 17e eeuwse ramen, maar ook de ramen uit de 17e en 18e eeuw die niet meer in de kerk aanwezig zijn. Van haar beschrijvingen maken we in het onderstaande volop gebruik.

Verspreide ramen/ontwerpen

Hiervan zijn de oorspronkelijke locaties in de kerk niet bekend, daarom ontbreekt de nummering.

Titel: Hoorns Timmerliedengilde

Maker, datering: Anoniem uit Monnickendam, 1741

Opdrachtgever/schenker: Hoornse timmermangilde

Beschrijving: Delen van het raam zijn nu in het Frans Hals Museum Haarlem, gerestaureerd in 1862. Het originele raam (geschonken door het plaatselijke timmermangilde) dat in 1618/1919 in een van de negen ramen van het koor was geïnstalleerd, werd honderd jaar later ernstig beschadigd tijdens werkzaamheden aan het dak. Deze vier rechthoekige vervangende panelen zijn het enige dat bewaard is gebleven. Ze zijn in 1860 verkocht aan de Haarlemse stadsarchivaris A.J. Enschedé en door hem aan het museum geschonken. Ze geven op realistische wijze vier takken van het timmermanswerk weer. Het Frans Hals Museum herbergt ook vier kleine ovale panelen met wapens en fragmenten afkomstig uit de Oosterkerk, die eveneens in 1862 door Enschedé aan het museum werden geschonken. Deze laatste fragmenten bestaan uit vierentwintig ruitjes, die verschillende soorten vogels voorstellen, bloemen en een vlinder. Het zijn mogelijk de resten van de eerste zending glas uit de Oosterkerk (in 1861), die uiteindelijk gratis was vanwege de slechte staat van bewaring van de resten.

Titel: Hoorns Smedengilde

Maker, datering: Jan Jansz Slob Jr en/of Pieter Jansz Slob Hoorn, 1741

Opdrachtgever/schenker: Hoornse smeden

Beschrijving: Figuratief glas uit het smedenraam van de Oosterkerk, verkocht in 1860. De delen werden in 1884 geïntegreerd met heraldisch glas uit de kerken van Alkmaar en Waarder en geïnstalleerd in de St.-Bavokerk, Haarlem. De panelen vervingen eerdere ramen die tijdens werkzaamheden aan het kerkdak in 1741 verloren waren gegaan. Ze tonen realistische afbeeldingen van ambachtslieden in hun winkels aan het werk. De inscripties melden: "Blickslager, Tinnegieter en Slotemaker".

Titel: Edam

Maker, datering: Sijmon Dirckx Edam, 1619

Opdrachtgever/schenker: Stad Edam

Beschrijving: Fragment van een grotendeels verloren gegaan raam, nu aanwezig in kasteel Heeswijk, Heeswijk-Dinther. Het toont het wapenschild van Edam (een koe) en de naam van de stad. Door Van Ruyven is de herkomst uit de Oosterkerk vastgesteld (eerder werd als herkomst Bloemendaal aangenomen). Het fragment past qua grootte en samenstelling bij de ramen van Enkhuizen en Alkmaar.

Titel: Onbekend

Maker, datering: Ontwerptekening van Romeyn de Hooghe, 1703

Opdrachtgever/schenker: Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier

Beschrijving: Ontwerp voor raam 19 of 20 in de voorgevel van de Oosterkerk, geplaatst na de explosie van de Hoornse kruitmolen in 1703. Het ontwerp toont, naast de voor De Hooghe gebruikelijke allegorische figuren, het wapen van West-Friesland en het Noorderkwartier. Het raam is een eerbetoon aan de wijze regering van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier, gepersonifieerd door Minerva, godin van wijsheid en oorlog. Andere objecten verbeelden religie, commercie en vrijheid, allemaal hier beschermd door de schenker.

Er bestaat nog een tweede, gerelateerd ontwerp. Het draagt geen datum en geen details in kleur. Het identieke maaswerk suggereert dat het is gemaakt voor het tweede raam in de noordgevel van de Oosterkerk. Een door de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier beloofd raam is een optie, gezien de aanwezigheid van het wapen van Holland op de tekening en de traditie van dubbele schenkingen door het Noorderkwartier en Zuiderkwartier. Omdat oude beschrijvingen van de kerk zwijgen over een dergelijk raam, is het mogelijk dat het ontwerp nooit is uitgevoerd. Het raam van West-Friesland en het Noorderkwartier bleef maar zestig jaar staan: in 1764 werden beide raamopeningen in de noordgevel dichtgemetseld voor een orgel.

Aanwezige ramen

Voor de nummering van de ramen volgen we die uit de studie van mevr. Van Ruyven. Aan het eind van deze Visie zijn een plattegrond en foto's van de bestaande ramen opgenomen.

Nummer locatie: 1

Titel: Ode aan Hoorns Maritiem Verleden

Maker, datering: Peter Dorleijn Hoorn/

Marije Wolfswinkel. Noord-Scharwoude, 2016

Opdrachtgever/schenker: Familie Botman, Hoorn

Beschrijving: Dit is het meeste recente raam in de Oosterkerk. In drie omvangrijke cartouches zijn drie belangrijke maritieme aspecten van de stad verbeeld. Onderin zien we (boven het stadswapen van Hoorn dat wordt vastgehouden door een eenhoorn) een stadsgezicht vanaf het water, waarop we onder meer de Oosterkerk herkennen. Deze rede van Hoorn is ontleend aan een schilderij uit 1622, de gloriëtijd van

de stad. De middelste panelen tonen het (in Hoorn ontwikkelde) fluitschip en stelt de Oost-Indiëvaart centraal. Bovenin het raam tonen zes panelen de walvisvaart. Het geheel is gelardeerd met belangrijke zaken uit het zeemansleven (gereedschappen, hemellichamen, enzovoort) en met zes scheepstypen die eertijds op de Zuiderzee voeren. Een van die schepen en een afbeelding van een bot verwijzen naar de schenker.

Nummer locatie: 2

Titel: Gilden

Maker, datering: Bogtman Haarlem, 1979/1980

Opdrachtgever/schenker: W.A. van Duin

Assurantiekantoor, Hoorn

Beschrijving: Geschonken bij het 50-jarig bestaan van het kantoor. Het raam toont in 16 panelen (gereedschappen van) verschillende ambachten. De vier centrale panelen zijn kopieën van de

oorspronkelijke gilderamen uit de Oosterkerk die zich nu bevinden in de St. Bavokerk en het Frans Hals Museum in Haarlem.

De afbeeldingen op de twaalf andere panelen zijn ontleend aan gildeboeken in het Westfries Archief.

Nummer locatie: 5

Titel: Gemeentewapens 2

Maker, datering: Bogtman Haarlem, 1981

Opdrachtgever: Stichting Oosterkerk

Beschrijving: In dit raam staan de wapens van twaalf opgeheven West-Friese gemeenten onder de wapens van de stad Hoorn en West-Friesland. Het raam is betaald door particulieren en gemeenten en vormt de "overloop" (in ingezameld geld en aantal gemeenten) van het raam Gemeentewapens 1 in het schip. We zien de wapens van Sijbekarspel, Hensbroek, Opperdoes, Grosthuisen, Hoogwoud, Spanbroek, Andijk, Obdam, Scharwoude, Twisk, Midwoud en Abbekerk in een kleurrijke klassieke omgeving.

Nummer locatie: 6

Titel: Haarlem

Maker, datering: Bogtman Haarlem, kopie 1930/1980

Opdrachtgever: Stichting Oosterkerk

Beschrijving: Kopie van een deel van een raam uit Waarder (ZH), in 1885 door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum. Het paneel maakte ongetwijfeld deel uit van een groter raam en toont het hoogtepunt van het mythische verhaal van beleg van de stad Damiate: een Haarlemse driemaster zeilt over de ketting, die net is gebroken door de ijzeren kiel. Daarboven de wapens van Noord-Holland en Haarlem. De Slag van Damiate (5e Kruistocht 1219) was een veel gebruikt onderwerp voor schenkingen van de stad Haarlem. Die stad doneerde tussen 1580 en 1680 ca 50 ramen, waarvan de helft aan kerken in het Noorderkwartier. Het is zeer waarschijnlijk dat ook de Oosterkerk tot de ontvangers behoorde. De kosten van de kopie zijn door bijdragen van derden bijeengebracht.

Nummer locatie: 7

Titel: Hoornse Poortjes

Maker, datering: Bloem & Von Knetsch, 2006/2007

Opdrachtgever/schenker: Stichting Kerkmeijer de Regt

Beschrijving: Getoond worden de twaalf poortjes in de binnenstad van Hoorn. De schenker gaf het raam aan de gemeente Hoorn omdat in 2006 de Stichting 50 jaar bestond. De poortjes waren eerder met steun van de Stichting gerestaureerd. Naast de twaalf poortjes zijn er in het raam twee panelen met inscriptie, van de 42 panelen zijn er 14 gevuld. De vormgeving is modern te noemen en wijkt af van die van alle andere ramen in de kerk.

Nummer locatie: 9

Titel: Admiraliteit

Maker, datering: Jan Maertensz Engelsman Hoorn, 1620

Opdrachtgever/schenker: Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier

Beschrijving: Dit is het enige overgebleven originele raam dat de kerk nooit heeft verlaten. Rond 1900 verkeerde het raam in kritieke staat, zo blijkt uit een rapport van architect Cuypers en een foto uit 1902. Het kon dankzij een gift van de familie De Jonge-Lamme in 1917 worden gerestaureerd door J.L. Schouten uit Delft en bestaat nu voor een groot deel uit vervangingen, vooral in het onderste gedeelte. Het hoofd van Neptunus is origineel, evenals de portretten van de twee historische figuren en de pagina rechts.

Het raam is een eerbetoon aan de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier, met zetel in Hoorn, en aan de militaire leiders van Holland en van de Republiek. Het enorme oppervlak van het glas stelt een stenen monument voor met een uitstekend middenstuk, bekroond door een gebroken fronton. Het belangrijkste element is het wapen van de schenker in het midden, ondersteund door twee leeuwen met geheven zwaarden. De inscriptie onderin wordt geflankeerd door navigatie-instrumenten, een land- en een hemelglobe en boeken.

Het glorieuze verleden van de Admiraliteit wordt opgeroepen door een voorstelling van de zeeslag bij Gibraltar in 1607, waarin de Spanjaarden werden verslagen door admiraal Jacob van Heemskerck.

De hoogste leiders ten tijde van de overwinning (en nog aan de macht in 1620) zijn afgebeeld: aan de linkerkant Prins Maurits van Nassau, Admiraal en Opperbevelhebber van de Verenigde Provinciën, en rechts Jacob van Wassenaer van Duvenvoorde, Luitenant-Admiraal van Holland en West-Friesland. Naast hun familiewapens zien we nog de wapenschilden van zes provincies van de Republiek, in hiërarchische volgorde: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Overijssel; Groningen, de zevende provincie, ontbreekt op het gerestaureerde raam. De Admiraals worden omringd door hun bedienden en twee zwevende engelen met lauwerkransen, die hulde aan hen brengen. Boven de compositie is een beeld van Neptunus, god van de zee, rijdend op zijn wagen. Van der Knaap schrijft over dit raam onder meer: "Dit zeer fraaie glas is belangrijk omdat het is ontstaan in een tijd waarin de glasschilderkunst een nieuwe fase tegemoet gaat. Men ging hoe langer hoe meer het schilderen met emailverf op glas toepassen. Daardoor waren de strenge loodcontouren van vroeger niet meer nodig en werd het schilderen op rechthoekige ruiten steeds meer toegepast. (...) In dit glas treft men nog de volle, zuivere, in lood gevatte kleuren van de zestiende eeuwse school aan. Maar tevens ziet men de techniek van het emailverven reeds hier en daar toegepast. (...) Voor de geschiedenis van de glasschilderkunst is dit raam dan ook een zeer merkwaardig en boeiend kunstwerk."

Nummer locatie: 11

Titel: Alcmaria Victrix

Maker, datering: Jan Maertensz Engelsman Hoorn 1619, kopie Bogtman Haarlem, 1980

Opdrachtgever/schenker: Stad Alkmaar

Beschrijving: Het origineel is in bezit van het Rijksmuseum. Toen in de periode 1857–62 op één na alle overgebleven glas-in-loodramen werden verkocht, werd dit glas, samen met het hierna

beschreven Hoorn-venster, door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap verworven en in bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum Amsterdam. Het maakt deel uit van wat eens een groter raam was, en is aanzienlijk opnieuw gemaakt in het onderste gedeelte. Het wapen van Alkmaar en twee opgerichte leeuwen als schilddragers bezetten de vier middenpanelen. Twee honden zitten tussen het schild en de poten van de leeuwen. Het paneel rechtsboven toont een levendig strijdtoneel, hoogstwaarschijnlijk de mislukte belegering van de stad in 1573 door de Spanjaarden, waarnaar de inscriptie onderaan verwijst. In het zwaar beschadigde paneel linksboven lijkt een groep vrouwen bezig met het maken van vuurballen om de vijand te bestrijden. De twee gehelmde allegorische figuren met schilden en wieken in de onderste hoeken stellen waarschijnlijk Bellona voor, de godin van de oorlog. Hun positie is vergelijkbaar met die van de zittende matrozen voor het raam van Hoorn. In 1980 is het raam door Atelier Bogtman Haarlem gekopieerd en in de Oosterkerk geplaatst.

Nummer locatie: 12

Titel: Slag op de Zuiderzee

Maker, datering: Jan Maertensz Engelsman Hoorn mmv Claes Albertsz, 1619

Opdrachtgever/schenker: Stad Hoorn

Beschrijving: Veertien van de oorspronkelijk zestien panelen zijn bewaard gebleven. Ze zijn vóór 1865 verworven door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en in bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum in Amsterdam. Na schoonmaak in 1980 werden ze in langdurige bruikleen gegeven aan de Oosterkerk. Het strijdtoneel is grotendeels een vervanging, waarbij de oorspronkelijke grootte van de panelen, 3 x 2 ruiten, is aangepast naar 6 x 2 ruiten; van de figuren lijken alleen de cupido rechtsboven en de rechter eenhoorn origineel te zijn. De magistraten gaven de plaatselijke glasschilder Jan Maertensz Engelsman de opdracht om hun raam te maken. Het ovaal toont de Zuiderzeeslag die op 11 oktober 1573 ter hoogte van Hoorn werd uitgevochten, waarna de Spaanse admiraal Bossu enige tijd in de stad gevangen zat. Die strijd werd vaak gekozen door het

stadsbestuur van Hoorn als onderwerp voor gedoneerde ramen (o.a. aan Edam). De overwinning wordt in het fronton gevierd door cupido's die op dolfinen rijden. Hun trompetten zijn gericht naar de bovenhoeken, waar het stadswapen wordt ondersteund door een eenhoorn.

De verduidelijkende tekst hieronder wordt aan weerszijden geflankeerd door een zittende zeeman die een kruisstaf vasthoudt, een astronomisch instrument dat wordt gebruikt om de hoogte van hemellichamen te meten. De kleurrijke indruk is vooral te danken aan de vruchtenslinger rond het ovaal met het strijdtoneel, de kleding van matrozen en cupido's, de helderheid van de eenhoorns en de schelpen en het marmer van de kolommen. De oorspronkelijke locatie van dit glas in de kerk is niet bekend.

Nummer locatie: 13

Titel: Gemeentewapens 1

Maker, datering: Bogtman Haarlem, 1981

Opdrachtgever: Stichting Oosterkerk

Beschrijving: Het raam is betaald door particulieren en gemeenten en bevat de wapens van zestien (grotendeels door fusies opgeheven) West-Friese gemeenten onder het wapen van de stad Hoorn (vastgehouden door twee eenhoorns). Het "overschot" aan ingezameld geld en aantal gemeenten vond een bestemming in het raam Gemeentewapens 2 in het koor. We zien de wapens van Zwaag, Blokker, Berkhout, Schellinkhout, Wijdenes, Venhuizen, Hoogkarspel, Westwoud, Bovenkarspel, Medemblik, Wervershoof, Grootebroek, Enkhuizen Avenhorn, Oudendijk en Ursem. De vormgeving is ontleend aan een ontwerp voor een raam met 20 familiewapens uit 1731 dat teruggevonden werd in het Westfries Museum. Dit raam was bedoeld voor de Oosterkerk, maar werd nooit gerealiseerd.

Nummer locatie: 15

Titel: Stedemaagd van Enkhuizen

Maker, datering: Jan Maertensz Engelsman Hoorn 1619, kopie Bogtman 1920/1980

Opdrachtgever/schenker: Stad Enkhuizen

Beschrijving: Het origineel bevindt zich in Frans Hals Museum Haarlem. Het glas is in de periode 1857–62 door A.J. Enschedé gekocht en in 1862 door hem aan het museum geschonken. De Maagd van Enkhuizen is staand afgebeeld en houdt het stadswapen vast. Achter haar is er uitzicht op de haven van de stad en een kerktoren. De Maagd (onder een boog) wordt aan weerszijden geflankeerd door twee figuren in nissen. De zittende visser aan de linkerkant en de vissersvrouw aan de rechterkant, beiden omringd door geschikt gereedschap, roepen de belangrijkste industrie van de stad op: de visserij. Onder hen zijn er nog meer manden, schoppen en andere visattributen afgebeeld, terwijl de objecten in de bovenhoeken betrekking hebben op oorlogsvoering. De boog wordt bekroond door twee liggende nereïden, elk met een kruisstaf. De realistische figuren in de nissen doen denken aan Nederlandse prenten uit het begin van de 17e eeuw en vertegenwoordigen het beste van de late Renaissance-figuratieve traditie.

Nummer locatie: 21

Titel: Windroos

Maker, datering: Marije Wolfswinkel Noord-Scharwoude, 2019

Opdrachtgever/schenker: Stichting Oosterkerk

Beschrijving: Het roosvenster in de voorgevel is bij de restauratie in 1980 weer opengemaakt en van glas-in-lood in meerdere tinten lichtgroen voorzien. Het nieuwe raam toont een windroos met acht windstreken over een uitgevouwen wereld. Het symboliseert de maritieme zijde van Hoorn en eert de zeelui en kooplieden die over de hele wereld actief zijn geweest. Daarbij is Kaap Hoorn specifiek aangegeven.

4.2.3 Analyse

De 22 ramen bekijken, moeten we concluderen dat ze sterk verschillen in leeftijd, artistieke kwaliteit, grootte en of ze wel of geen voorstelling hebben. Ook de plaatsing in de kerk is niet eenduidig of planmatig. Het is een breed amalgaam aan ramen, verspreid door de gehele kerk. In deze paragraaf beschouwen we de ramen meer in detail.

Locatie in de kerk

Er zijn 11 ramen in het schip, 2 ramen in de transepten, 9 ramen in het koor. De oriëntatie is: westzijde (4x schip, 1x westtransept, 3x koor), zuidzijde (3x koor), oostzijde (4x schip, 1x oosttransept, 3x koor), noordzijde (3x voorgevel). Van de 22 ramen zijn er 11 zonder voorstelling en 11 met een voorstelling; die voorstelling is maar bij drie ramen geheel vullend. Van belang voor eventuele wijzigingen van de locatie is de bevestiging van de ramen: als voorzetraam (Hoorn, Haarlem, 2x Gemeentewapens) of in montanten en roeden (de overige ramen). Die laatste methode maakt het veel duurder om de locatie van een raam te wijzigen.

Iconografie

De afbeeldingen in de historische ramen van de Oosterkerk pasten voor zover die ons bekend zijn helemaal in de algemene iconografie van hun tijd. Gilden toonden hun werkzaamheden en werkplaatsen, steden en andere overheden hun wapens, stadsgezichten en gebeurtenissen die ze belangrijk vonden, al dan niet in allegorische vertalingen. Zo ook in de Oosterkerk.

Op dit moment zijn er in de kerk elf ramen aanwezig met een voorstelling, namelijk vijf in het schip (Hoorn, roosvenster, Enkhuizen, Gemeentewapens 1, Alkmaar), een in het oosttransept (Admiraliteitsraam) en vijf in het koor (Hoornse Poortjes, Gemeentewapens 2, Hoorn Maritiem, Gilden, Haarlem). Opvallend is dat er maar drie ramen zijn die met hun voorstelling geheel gevuld zijn (Admiraliteitsraam, Gemeentewapens 1 en Hoorn Maritiem);

in alle andere ramen vullen de voorstellingen de beschikbare ruimte maar gedeeltelijk.

Kijkend naar de huidige ramen kunnen we vaststellen dat de nadruk ligt op maritieme taferelen. En dat past goed in een vissers- en schipperskerk. We tellen drie ramen met een zeeslag (Admiraliteit, Hoorn, Haarlem) en drie ramen met andere maritieme elementen of thema's (Hoorn Maritiem, roosvenster, Enkhuizen). Het stadswapen van Hoorn, vastgehouden door een eenhoorn, zien we terug in drie ramen (Hoorn, Hoorn Maritiem en Gemeentewapens 1). Zeven ramen hebben een verhalend karakter (Admiraliteitsraam, Hoorn, Haarlem, Hoorn Maritiem, Enkhuizen, Alkmaar, roosvenster), vier ramen een meer statisch karakter (2x Gemeentewapens, Gildenraam, Hoornse Poortjes). De vormgeving/techniek van bijna alle ramen is klassiek, er is één raam met een meer moderne vormgeving (Hoornse Poortjes).

De leeftijd van de ramen verschilt sterk. Twee ramen zijn circa 400 jaar oud (Admiraliteitsraam, Hoorn), drie ramen zijn recente kopieën van ca 400 jaar oude ramen (Enkhuizen, Alkmaar, Haarlem) zes ramen zijn van recenter datum (Gildenraam, 2x Gemeentewapens, Hoornse Poortjes, Hoorn Maritiem, roosvenster).

Lichtinval

Deze hangt uiteraard sterk af van de tijd van het jaar en het moment van de dag. Het onderstaande geeft daarom een zeer algemene beschrijving. De oriëntatie van de kerk is ongeveer noord-zuid.

Voor het gemak houden we dat in deze algemene beschrijving aan, waarbij we de zuidkant van het koor toerekenen aan west of oost.

De oostzijde van het schip en het transept zijn relatief donker. Dat komt deels door de oriëntatie, maar vooral door de vele gebrandschil-

derde ramen (slechts één raam zonder voorstelling) en door aangrenzende bebouwing en geboomte. De westzijde en de noordzijde van het schip zijn eveneens relatief donker door de oriëntatie en de aanwezigheid van het dak van het Claes Joesthuys. Er zijn daar slechts twee ramen met een voorstelling aanwezig (roosvenster en Hoorn). Het westelijke raam bij het orgel is grotendeels gedicht en voorzien van een klein rond venster.

In het koor is veel meer licht aanwezig. Er zijn minder gebrandschilderde ramen, er is geen hoge bebouwing en vrijwel geen geboomte. De lichtinval door het nieuwste raam (Hoorn Maritiem, geheel gevuld met de voorstelling) is

duidelijk sterker dan via de andere gebrandschilderde ramen. Die zijn overigens allemaal slechts gedeeltelijk gevuld met hun voorstelling. Verder kent het koor nog meerdere ramen zonder voorstelling, waardoor er veel licht binnenkomt. Datzelfde is het geval in het westtransept, dat ook door zijn hoogte en omvang belangrijk is voor de lichtinval in de kerk.

Ondanks dat de beleving mogelijk anders is, bevatten de ramen in de kerk geen ongekleurd glas. Bij de grote restauratie van rond 1980 zijn alle niet-gebrandschilderde (delen van de) ramen voorzien van glas-in-loodruitjes van nieuw Frans cilinderglas (Verre Cordele), in vijf kleuren groen. Aan de buitenzijde werden afschermende ruiten

geplaatst van licht gestructureerd glas (gefused 6mm floatglas). De ramen in de voorgevel zijn bovendien "gedast" (vergrijsd). Ramen die grenzen aan de openbare weg (met uitzondering van de ramen in de noordgevel) zijn toen aan de buitenzijde voorzien van koperen gaaswerk als bescherming tegen vandalisme. Dit geeft een verschil in de beleving van de ramen met en zonder gaas. Doordat het gaas zichtbaar is ter plekke van helderder glas wordt dit verschil in beleving versterkt.

Het licht dat nu in de kerk valt, wordt door al deze (zo'n 40 jaar geleden uitgevoerde) maatregelen sterk beïnvloed.

Het spel van gekleurd licht heeft door de eeuwen heen de bezoekers van kerken geboeid en verleid. Gekleurd licht geeft een extra laag aan de architectuur en geeft op ieder moment van de dag een nieuwe, veranderde blik op het interieur. Door deze beleving te versterken bereikt het Bestuur dat de monumentale, museale en theatrale functie van de kerk wordt versterkt.

Belevingswaarde

Hoewel dit per definitie een subjectieve, persoonsgebonden zaak is, kan er in algemene zin wel iets over de belevingswaarde gezegd worden. De ramen in de kerk hebben elk een individuele waarde. Allemaal samen echter maken ze de beleving van de kerk waardevoller, door hun aantal, door hun voorstellingen en doordat ze samen de geschiedenis van (de glaskunst in) de kerk vertellen. Daarnaast geldt: een oud raam wekt ontzag, een verhalend raam boeit, een helder raam trekt meer aandacht, enzovoort.

Belangrijk is dat glas-in-loodramen altijd een communicatiemiddel zijn. De ramen in de Oosterkerk bijvoorbeeld vertellen een verhaal (Hoorn, Admiraliteitsraam, Hoorn Maritiem, Haarlem), ze illustreren iets (2x Gemeente-

wapens, Hoornse poortjes, roosvenster) of ze verwijzen naar de gever (Enkhuizen, Alkmaar). Wat precies het verhaal is, is niet bij elk aanwezig raam op het eerste gezicht duidelijk. Er is echter wel altijd over elk raam een verhaal te vertellen en dat verhaal bepaalt mede de belevingswaarde.

Omdat de kerk opgenomen is in de gevelwand van het Grote Oost en niet (zoals veel kerken) geheel vrij staat, valt hij minder op. Veel bezoekers aan de kerk zijn dan ook zeer verrast wanneer ze eenmaal binnen zijn. Na de betrekkelijk eenvoudige voorgevel (met elementen in de stijl van Hendrick de Keyser) en de entree via de lange gang staan ze opeens in het transept, midden in de kerk. De trap trekt de aandacht en ook het orgel, maar de ramen blijken het meest te boeien. We merken dat de variatie daarin zorgt voor een hoge belevingswaarde. Voor veel bezoekers is het juist verrassend dat de ramen zo verschillend in de kerk verspreid aanwezig zijn, (anders gezegd: dat er gebrek is aan samenhang). We merken dat het raam Hoorn Maritiem het meest gewaardeerd wordt. Dat komt deels door de prominente locatie en door de sprankelende kleurstelling. Daarnaast is het belangrijk dat de voorstelling eenvoudig afleesbaar en interpreteerbaar is, ook zonder nadere toelichting. Ook het Admiraliteitsraam heeft een hoge belevingswaarde, voortkomend uit de ouderdom en de deels felle kleuren. De voorstelling zelf is echter veel minder duidelijk en draagt daardoor minder bij aan de belevingswaarde.

Het Bestuur heeft een gidsje gemaakt (de Oosterkerk in 128 passen) waarin bij alle bezienswaardigheden van de kerk een toelichting wordt gegeven en dat door bezoekers hoog wordt gewaardeerd. Uiteraard vormen de ramen een belangrijk deel van het verhaal, een verhaal dat ook mondeling door de vrijwilligers van de kerk wordt gepresenteerd aan bezoekers. Dat verhaal verhoogt de belevingswaarde aanzienlijk.

4.2.4 Betekenis van de ramen

De diversiteit en het verschil in kwaliteit van de ramen kan gezien worden als een zwakte (onzuiver, onevenwichtig, onvolledig). Het Bestuur echter beschouwt het huidige amalgaam als karakteristiek voor deze kerk, ook al is de ensemble-waarde wellicht gering. We kunnen de geschiedenis niet of slechts ten dele ongedaan maken, maar het huidige samenstel verdient het wel om te worden versterkt met nieuwe ramen. Bijvoorbeeld door evenwicht in het transept te brengen met een nieuw raam, waarbij de ontwerper een relatie aan kan gaan met het aanwezige Admiraliteitsraam.

Door de hele geschiedenis van de kerk heen (ook nu en in de toekomst) zijn de ramen een venster op hun tijd en weerspiegelen ze hun plek in de geschiedenis. Het resultaat van 500 jaar veranderingen in de kerk is nu een niet-opge-ruimde huiskamer, waarin allerlei stijlelementen en tijden door elkaar heen zichtbaar zijn. Dat bepaalt mede het unieke en monumentale karakter van de kerk.

Het Bestuur kan en wil dit niet aantasten, maar er kwalitatief hoogwaardige elementen aan toevoegen om zo de overall-kwaliteit van de inrichting en van het monument te vergroten. Dat verschaft ook de mogelijkheid om waar zinvol en gewenst de samenhang te vergroten. Wij zien de ramen niet alleen als betekenisvol voor het verleden, maar ook als de dragers van de kwaliteit van de kerk als geheel voor nu en voor de toekomst. Door extra aandacht te geven aan de ramen kunnen we de monumentale waarde van de kerk vergroten en daarmee ook de maatschappelijke betekenis ervan. Nieuwe ramen geven nieuwe impulsen aan de belevings-waarde en de betekenis van het monument en zorgen zo ook voor een groter draagvlak voor het behoud ervan.

De verbondenheid van Hoornaren met de Oosterkerk heeft er meerdere malen toe geleid dat burgers van de stad als mecenas zijn opgestaan en kunstwerken in situ aan hun

medeburgers (en de nakomelingen daarvan) hebben geschonken. Ook zeer recent gebeurde dat, het hoort duidelijk bij de Oosterkerk en de functie die het gebouw in de lokale samenleving vervult. Nu zich opnieuw zo'n initiatief voordoet en er een weldoener opstaat om met een gerichte schenking de kerk en de stad te verrijken, juicht het Bestuur dat toe en willen we dat graag faciliteren op basis van deze Visie. Daarbij hopen we dat binnen de looptijd van de Visie ook anderen geïnspireerd zullen worden tot het schenken van een nieuw raam.

5. Visie

Het Bestuur heeft de besproken aspecten en kwaliteiten tegen elkaar afgewogen en beoordeeld in het kader van het monument waarvoor het zorgdraagt. Omdat de ramen zo'n sterk aandeel hebben in de fysieke kwaliteiten en belevingswaarden van de kerk is een zorgvuldig geformuleerde visie daarop belangrijk. Een visie die recht doet aan de historie van de kerk en zijn ramen, die de huidige kwaliteiten en waarden respecteert maar die ook ruimte biedt aan nieuwe ontwikkelingen.

6. Uitwerking

Een betere samenhang en belevingswaarde kunnen we bereiken door iets met de bestaande ramen met een voorstelling te doen (hergroeperen door te verplaatsen, wijzigen) én ervoor te zorgen dat nieuwe ramen met een voorstelling helpen meer samenhang en belevingswaarde te brengen, meer harmonie.

Als we meer samenhang willen brengen door verplaatsing van aanwezige ramen lopen we direct tegen enkele problemen op. De ramen die in montanten/roeden zitten zijn duur om te verplaatsen, voorzetsramen zijn eenvoudiger te verplaatsen, maar er moet wel een geschikte plek zijn. Uitwisseling tussen koor en schip kan problematisch zijn door de verschillende afmetingen van de vensters.

In vroeger eeuwen waren alle ramen voorzien van een voorstelling, maar nu zijn er op verschillende plekken in de kerk nog lege ramen. Deze kunnen gevuld worden door de verplaatsing van bestaande ramen zodat ramen beter bij elkaar gaan passen en door plaatsing van nieuwe

Het Bestuur gaat uit van de historische betekenis van de ramen en de monumentale waarden van de Oosterkerk en wil de samenhang en de belevingswaarde van de ramen in de kerk vergroten.

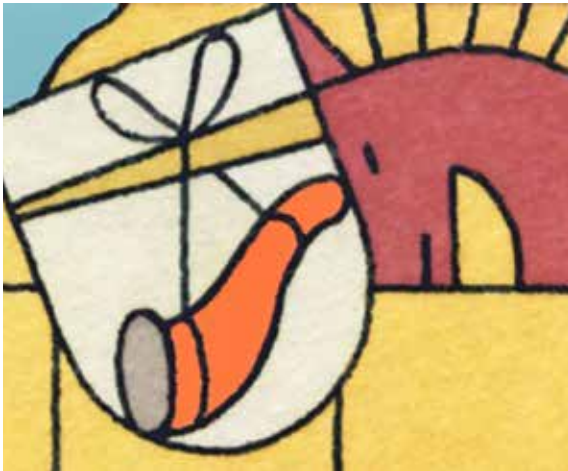
Dit doet het Bestuur onder meer door het aanbrengen van nieuwe ramen, hiermee een nieuwe laag aan de geschiedenis van de kerk toevoegend en daarbij aandacht houdend voor de effecten daarvan op het monument als geheel.

ramen die zowel samenhang geven als de belevingswaarde verhogen. Daarbij speelt wel mee dat de "lege plekken" zeer verspreid in de kerk zitten.

De leeftijd van de ramen doet er eigenlijk niet zoveel toe, we kunnen aan de meeste ramen niet zien hoe oud ze zijn. Als de ramen zelf niet oud zijn, zijn het (op één na) kopieën van oude ramen of anderszins klassiek vormgegeven voorstellingen. De uitzondering is het enige moderne raam (Hoornse Poortjes).

Dat maakt dat leeftijd nu geen onderscheidend aspect is waarmee we door hergroepering meer samenhang kunnen bereiken.

De iconografie biedt wel mogelijkheden voor het bereiken van meer samenhang en een hogere belevingswaarde. De verdeling van ramen met iconografische overeenkomsten over de kerk is echter niet meer eenduidig: de samenhang binnen het ensemble die in de 17e eeuw zeker aanwezig zal zijn geweest, ontbreekt op dit

moment. In feite is er geen sprake meer van een ensemble, maar van een vrij willekeurig samengestelde verzameling, zowel qua inhoud als qua plaatsing van de ramen.

De nu actuele invulling van het nog lege raam in het westtransept is een eerste stap. Door hier een raam van ontwerper Joost Swarte te plaatsen, voegen we een eigentijds kunstwerk toe dat past in de iconografie die al eeuwenlang in de kerk aanwezig is. Ook zorgt het voor een pendant van het Admiraliteitsraam in het transept, waardoor meer evenwicht in de ramen van de kerk ontstaat.

Het werk van Swarte is verhalend, toegankelijk en universeel met een hoge kunstzinnige kwaliteit. Het nieuwe raam is daardoor een monument op zich en is van grote betekenis voor de Oosterkerk en voor de culturele waarden van de stad Hoorn. Het raam voegt een nieuwe laag aan de geschiedenis van de kerk toe en past bij de functie van **“De huiskamer van Hoorn”**.

Het Bestuur concludeert dat de belangrijkste ramen verhalend zijn en vooral daarom hoog worden gewaardeerd. De iconografie van de ramen is dus van groot belang. Het vergroten van de samenhang zal bijdragen aan de monumentale waarde en aan de belevingswaarde van het ensemble van de ramen. Het inzetten van actief beleid voor de ramen zal de monumentale waarde van de kerk vergroten en een duurzaam toekomstperspectief van de kerk versterken. Behoud en vernieuwing gaan hand in hand in de hedendaagse monumentenzorg. Met de plaatsing van nieuwe ramen zorgen we voor continuïteit in de historie van de kerk. Ook al doordat we uitgaan van geschonken ramen, net als in het verleden.

7. Keuzen

Alles overwegend maakt het Bestuur de volgende keuzen:

Visie:

- gebaseerd op de oudste geschiedenis van de ramen in de kerk streven we naar een vulling van bijna alle nog lege ramen met een voorstelling (uitgezonderd worden de ramen naast het orgel in de west- en de voorgevel);
- daarbij beschouwen we de huidige bouwkundige structuur van tracering en montanten als vaststaand, ook als deze gereconstrueerd is (koor), geheel vernieuwd is (westtransept) of historisch onjuist is (schip);
- nieuwe ramen beoordelen we op hun bijdrage aan de samenhang, hetzij door hun vormgeving, hetzij door hun iconografie, hetzij door beide aspecten;
- nieuwe ramen moeten een verhaal vertellen dat de samenhang met de andere ramen in de kerk vergroot. Bijvoorbeeld een iconografie die verwijst naar (de geschiedenis van) de stad Hoorn of een maritiem thema bevat;
- we laten daarbij de vormgeving van nieuwe ramen bepalend zijn voor hun plaats in de kerk: nieuwe ramen met klassieke vormgeving en techniek plaatsen we in het schip en de oost/zuidzijde van het koor, en nieuwe ramen met moderne vormgeving en techniek plaatsen we in de westzijde van het koor en in het westtransept;
- we wensen minimaal drie en maximaal vier nieuwe, modern vormgegeven ramen te plaatsen aan westkant van de kerk in het koor en het transept om zo de samenhang en de belevingswaarde aldaar te vergroten;
- deze ramen kunnen veelkleuriger en lichter zijn dan nieuwe ramen in het schip en dienen ook om de ontwikkeling in de toepassing van glas-in-lood over de eeuwen te tonen, dit

draagt bij aan een hoge belevingswaarde en aan de harmonie;

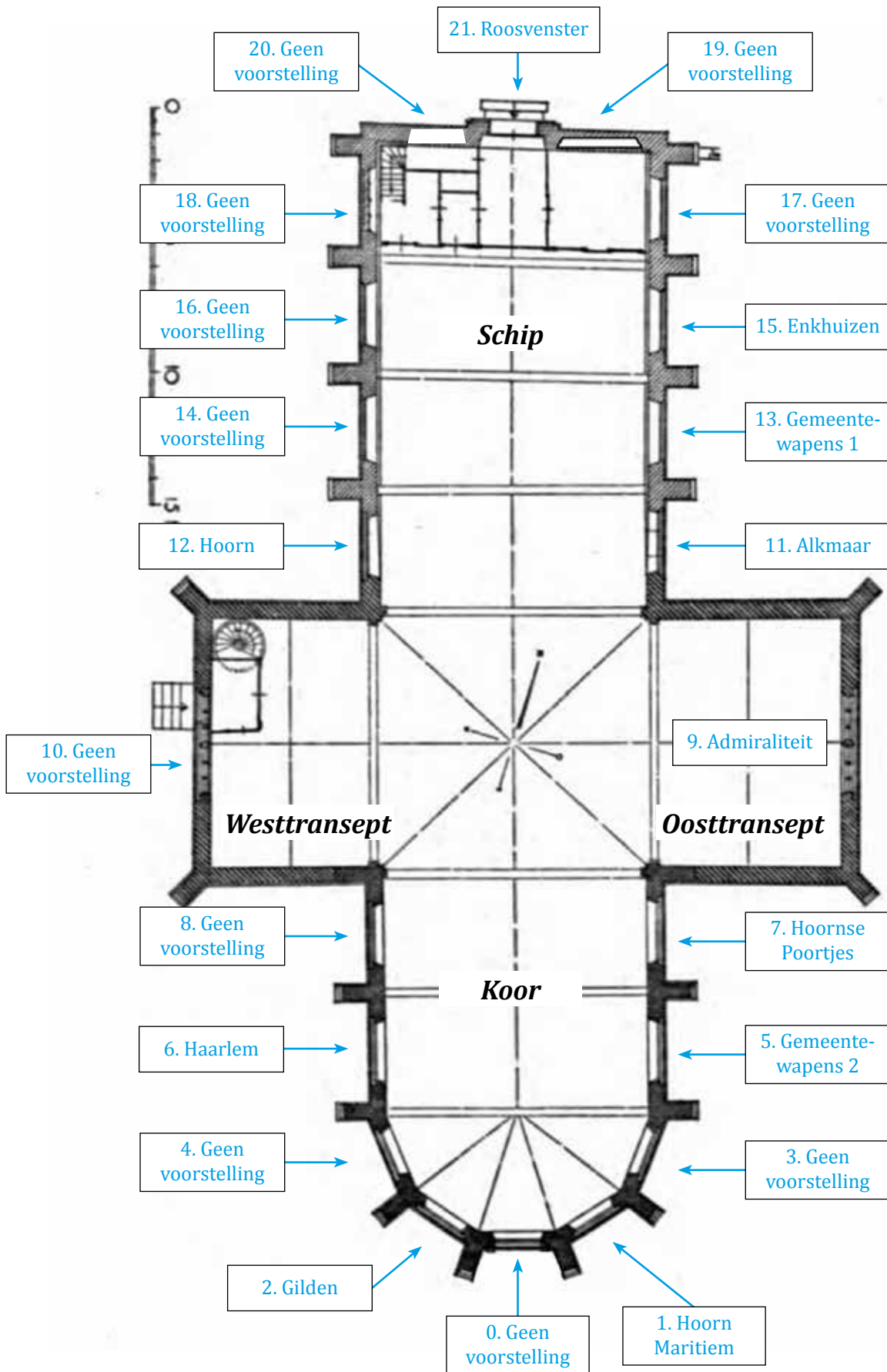
- bij het ontwerp van nieuwe ramen wordt er op gelet dat er een samenhangend lichtspel in de kerk ontstaat dat de beleving van de architectuur in de kerk ondersteunt;
- op beperkte schaal kunnen we bestaande ramen aanpassen/verplaatsen;
- in de eeuwenlange traditie van de kerk gaan we uit van financiering van nieuwe ramen door derden; de eigen middelen van het Bestuur zijn nodig voor het behoud van de kerk.

Maatregelen korte termijn:

- aanbrengen van een raam van ontwerper Joost Swarte in het westtransept;
- verplaatsen van het raam Haarlem naar het schip, bij de andere ramen die door steden zijn geschonken;
- gericht stimuleren van het schenken van nieuwe ramen door derden.

Maatregelen lange termijn:

- onderzoeken mogelijkheden tot aanpassing/verplaatsing van het raam met de Hoornse Poortjes;
- uitvoeren herbeglazing aan de buitenzijde met gelaagd (slagvast en isolerend) glas, verwijderen koperen gaaswerk;
- bestemmingsreserve opbouwen voor periodieke restauratie van de ramen met voorstellingen.

Bestaande ramen in de Oosterkerk

0. Geen voorstelling

1. Hoorn Maritiem

2. Gilden

3. Geen voorstelling

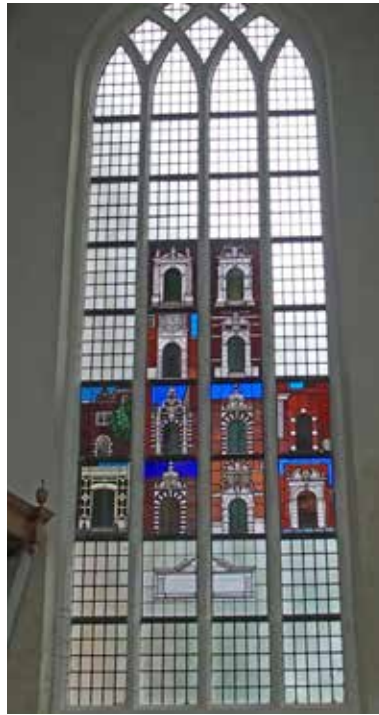
4. Geen voorstelling

5. Gemeentewapens 2

6. Haarlem

7. Hoornse Poortjes

8. Geen voorstelling

11. Alkmaar

12. Hoorn

13. Gemeentewapens 1

9. Admiraliteit

10. Geen voorstelling

14. Geen voorstelling

15. Enkhuizen

16. Geen voorstelling

17. Geen voorstelling

18. Geen voorstelling

20. 21. Roosvenster 19.

colofon

Copyright 2021 Stichting Oosterkerk
www.oosterkerkhoorn.nl
Grote Oost 58
1621 BX Hoorn

Bronnen

Knaap Drs J.P.H. van der – Oosterkerk, teken van tegenspraak (1976);
Lamers J. – diverse artikelen in Kwartaalblad Vereniging Oud Hoorn;
Rijswijk H. – Onlosmakelijk verbonden (2016, beperkte oplage);
Rijswijk H. – Oosterkerk Hoorn – Veelzijdig baken (2013);
Ruyven-Zeman, Z. van – Stained Glass in the Netherlands before 1795, Part I:
The North, Corpus Vitrearum The Netherlands, vol. IV , Amsterdam 2011.

